* * *

Вже нігде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? де такії поважнії, ставнії люде? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Оце ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм, – усього п’ять хаток по горі біліло; гора зелена, низька, а попід горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях вився – увивався-увивався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хуторянська хата стояла ближче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим Чабан, – славили, чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько, йому зоставила дочку-єдиначку, Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років, а така викохалася дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там урозсип; одна хата управо, друга геть уліво, одна – нижче, на півгорі, друга – вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутувані, як нитки. Найближча сусіда у Чабана була Рясничка, удова з сином своїм, парубком; далі на одшибі жили Кожушки, старі одинокі люди, а ще далій убік коваль Гарбуз кував, а за ковалем хирів хромий москаль Шименко, що одслужив праву ногу не знать нащо і вислужив хрестика не знать за що.

Одного весняного дня Чабан сидів коло своєї хати на призьбі, одпочивав та журився, що йому не вродила торік пшениця, і міркував, чи вродить вона сього року. Чабан був чоловік мужніх літ, кріпкий, високий, плечатий; шия в його була довга, а голова невеличка, горда; він підголювався, і чуб сивуватий закручував за ухо; брови в його чорніли, як п’явки; погляд був соколиний, а ус такий, що вітер мав їм, як кійлом. На йому була сорочка біла полотняна – дочка її красно помережала – і білі полотняні шаровари.

Він сидів, трохи похилившись, та не так, як хиляться хиреннії люде, а так, як сама сила клониться, одпочиваючи, – сидів, і міркував, і поглядав округи себе на степ, на поля, на гай – усе розвивалося і розквітало. Сонечко не виходило з-за біло-димчастих хмарок, а було тепло та тепло, наче чулося, як трава з землі виростає. Пахло як медом солодким і первим пахучим листом. Нікого не було видко, а чутно було, як Марта співала, у військо козака випроводжала, пораючись у хаті, та чулося – коваль кував, а за гаєм лунало. Стукнули дверима у сусідчиній хаті: сусідка Рясничка вийшла з дому – жіночка жвавенька, чепурненька, кирпатенька, окатенька, а за нею парубок великого зросту, свіжий та здоровий – тільки що не говорив: "Добре їм, добре сплю, добре роблю".

Чабан їх зачув і зобачив, хоч оком не скинув і ухом не повів.

Рясничка швидко опинилася коло Чабанової хати і повіталася:

– Добридень, сусідоньку! Як вас Бог милує?

– Спасибі, – одказав їй Чабан і повітався з Рясниченком.

– Отеє як Мартуся співає! – каже Рясничка. – Пташко моя! Здорова була!

Марта почула голос і вітання, виглянула з вікна і привіталася.

– А ми оце до гаю ідемо. А ви ще не беретесь? – каже Рясничка. – Кожушки щось спізнились, та нема й коваля, нема й москаля. Чи не побрались вони поперше нас? Чи ви їх не бачили, сусідоньку?

– Ні, не бачив, – одказував Чабан.

– Коваль кує, – чуєте? – промовив Рясниченко до матусі.

– Чую, чую – кує. Якась гайна робота. Посиджу я трохи біля вас, сусідоньку.

Та й сіла біля Чабана на призьбі.

– Мартусю, виходь-бо до нас, – нехай тебе побачимо! – гукнула Рясничка.

Марта вийшла з хати і сіла коло сусіди. Рясниченко, закинувши сокиру на плече, стояв проти Чабана, а очі йому так і заводило до Марти.

Марта сиділа собі вільно, як справдешня пташка.

– Оце яка весна тепла! – каже Рясничка. – Хліб вродить. Вчора дивилась я на жита, то такі жита, що й вуж не пролізе. В мене в городі так-то гарно сходить усе! Тільки що товар в мене не дуже викрашається... а в інших товар – то як гора. Така-то вже доля моя! Що ж, у чуже щастя не вкупитись! Чи пам’ятаєте, як чоловік мій покійничок держався на світі? Як жив чоловік, то й розкоші були... та вмер чоловік. Усі помремо, а поки що треба жити.

У Ряснички річі були похопливі, бистрі, перебивчиві – розкочувались, наче те намисто порване, у всі боки й на всі сторони.

– А що, вашого наймита ще нема? – спитала вона Чабана. – Чому ж досі не йде він? Адже ж ви погодилися із ним, казали учора ввечері: він буде. Чому ж не прийшов?

– А прийде, так скаже чому, – одказав Чабан.

– Усі вони, ті наймити, однакові! Недурно-то говориться: "Наймитку! чому рано встаєш?" – "Та я, – каже, – надолужу то умиваннячком, то одяганнячком". Дякую Богові, що в мене свій парубок...

Марта промовила:

– Он коваль іде, за ним іде й москаль.

– Еге ж, еге, йдуть обоє! – каже Рясничка. – Бач, як коваль стежку міряє! А викоптився ж він, світку мій! А той побідома за їм коливає – блід на виду, і вмирати йому скоро. Що вже ті москалі нещасливі, то крий Мати Божа!

Коваль доміряв до Чабанової хати, зо всіма привітався, став коло Рясниченка й на Марту пильно подивився. Коваль світив добре очима; з себе був сухий, як перець, горбоносий, русявий і начебто похмурий од якоїсь своєї думки, а ще більш похмурняла його сажа ковальська.

– А ми вас чекаємо, – каже ковалеві Рясничка. – І Кожушки спізнилися. А вже ж старії люди охаючи йдуть на роботу. Сьогодні ранесечко я бачила, хтось до вас строкатого коника приводив кути. Такий коник славний! Знакомий, мабуть, чоловік у вас був?

– Знакомий, та ще й кум, – одказав їй коваль.

– А я свого кума давненько не бачила і куму не бачила – аж нудно мені за їми!

Москаль приколивав і вклонився. Нездужий був се чоловік, слабий.

Він схилився на свої ключки й важко оддохнув. Його питали про здоров’я.

– Яке здоров’я! – одказав він стиха та зглуха. – Гибію. Слабую дуже на голову й на очі. Було колись, здоров’я, та пожилося.

– Треба б вам людей поспитати, ліків пошукати, – радила йому Рясничка. – От чула я...

Москаль тілько рукою махнув.

– Бачте, які ви! – стала вона йому дорікати.

Тут надійшли старі Кожушки – вона до їх заговорила. Кожушки ті були собі тихі люде – й чоловік, і жінка; у їх було й хазяйствечко опоряджене, і про смерть усе наготовлене.

Чабан взяв з хати сокиру свою – усі пішли до гаю купою: чоловіки на рубання, а жінки на збирання, одна Марта зосталася вдома.

Вона сіла з шитвом близько своєї хати під вербою, шила та співала.

Час минав, а прохолоди усе не спадало. Сонечко не вибивалося з хмарок, – Марті здавалося, що якби ще сонечко вибилося та гаряче заблискотіло, то б ізв’ялило її, як тонесеньку квіточку. Марта вже й співати не співала, й шити покинула – почала її дрімота хилити. Коли хтось до неї підійшов – вона стрепенулася. Підійшов парубок: стан гнучкий, ставний, сам молодий, чорнявий, гарний, та смутний: він до дівчини не всміхнувся і без жартів з нею привітався. Він питав її за Чабана.

– Се мій батько, – одкаже йому дівчина. – Батько до гаю пішли на рубання. Чи вам їх хутко треба?

– Я наймит.

Тоді Марта згадала за наймита, що батько погодив.

– Батько вас дожидали, – промовила вона.

– Я й прийшов, – одказав наймит.

– Ви, мабуть, ще, не обідали?

– Спасибі, я не хочу. Коли ваша ласка, то б я води іспив.

Марта швидко винесла з сіней холодної води наймитові. Вона йому: "Доброго здоров’я пивши", – а він їй: "Спасибі вам", – та й годі. Наймит сів на призьбі та й сидів, як мурований, дивлячись у землю.

Марта взяла шитво та й нашила замість полюховки ляховку.

Усі її думки грали коло наймита. Вона бачила, що сорочка й шаровари в його приношені, з латками, що червоний пояс вицвів, прибілів: в думці вона його убрала якнайлучче й таким червоним поясом підперезала, що аж очі в себе бере. Красна-красна вся одежина! А наймит сам! Чи він дуже б покращав, якби чепурно вбрався?

Вона на його подивилася, і знов пороїлися думки, та вже не за те, як його вбрати, а за його самого, – мабуть, вже кращого не треба було. Які в його мислі?

Хотіла вона, та не знала, яким перед ним словом применитесь.

Наймит і разу очей на неї не звів. Марта мислями далі та далі запобігала: вгадувала вона, чи не покинув кого-не-будь наймит і де покинув? і яка його доля буде? і питалася вона, яка її, Мартина, доля вийметься в Бога? як житиме вона, з ким? як вона помре?

Чому наймит не розмовиться? Чому б то не знати наперед чоловікові, що йому трапиться на віку?

Почало повівати прохолодою, а хмари сизіли, у лісі зашуміло, пускався дощ іти, блискавиця блискала зрідка, і грім погримував здалека глухим гуркотом.

– Гроза буде, – промовила Марта.

Наймит не одмовив їй, тілько поглянув на хмари.

Наближувалася гроза. Марта придивлялася округи, начебто хотіла мислі свої прикласти до щоденного діяння й піклування, – і згадала, що у дворі треба сховати від дощу зерно, що сушиться, а в садку постягати полотно, що білиться.

– Ой лихо! А в дворі зерно! А в садку полотно! – казала вона та й побігла швиденько. Наймит за нею пішов, як наймит. Разом вони зерно приховали й полотно постягали.

Почулися голоси помішані – се з гаю поспішалися додому, від дощу втікали по хатах. Чабана стріла дочка на порозі.

– Втік від дощу, – каже він. Побачив свого наймита. – Здоров був, Максиме! Сідай!

Обоє посідали, наймит від господаря оддалік. Марта десь у куточку.

– Трохи ти спізнився, Максиме, – озвався Чабан.

– Спізнився, добродію.

Дощ вже ливенем лив, а за дощем град сипнув, як з кошика...

– Ге-ге! – каже Чабан. – Пропав хліб!

* * *

Коваль був чудний собі чоловік. Любив він гарно вбиратися, може, ставив, що він над усіма у світі ковалями. Слухайте-бо! Який же коваль не ставить себе над іншими ковалями у світі? Скажіть, признайтесь передо мною, як я перед вами. Се кажу я на глум, а зараз візьмуть, візьмуть на ум і порішать, що коли я такеньки кажу, то вже певно, що якась відьма мені кума або якийсь з пекла родич і спокусив мою душу навіки; начебто говорячи про вовка, ніколи не кажуть і за вовка.

То чудний, кажу, був собі чоловік той коваль – одягнеться, було, гарно-прегарно у неділю, розчешеться гладенько, як бабусин унучок, уса розправить, наче на сметану впова, – то що ж думаєте? Й посуне до гаю, у самі гущі, або до степу, на самі пустині, й походжає сам у самоті аж до смерку. Що він дума, що гадає, на що замишляє, святий його знає, – а сказати на очевидь тілько хіба те, що як набреде струмочок, або озерце, або яку таку воду, то стоїть над нею й вдивляється, наче журавель цибатий, – мабуть, вдивляється, який в Бога вдався.

Одного недільного вечора Коваль, вбравшися гарно, та ще й до того сам у тузі й в притузі, у думі та й в мислях, надів чорну шапку з закотами та й посунув просто до гаю.

У хуторі було тихенько, як у вусі. Сонечко закочувалося. Кожушки сиділи коло своєї хати, годували чубатих улюблених своїх курей просом; москаль лежав коло свого порога. Рясничка з сином поїхала до куми у

гостину, й ворота їх причинені; травиця усюди зелено зеленіє, а вечірнє проміння її покропля своїм золотим кропом, а вітерець тепленький повіває... А Чабанова хата стоїть наче пуста...

Тут скажу я вам диво: йшов один коваль, еге? Один, а так наче було два ковалі. Один коваль думав, еге? Один, а наче думало два ковалі. Перший коваль бачив, що Чабана нема, а другий коваль вже чув, що Марта не в хаті; перший коваль хотів запобігати думкою, де поїхав Чабан, а другий коваль сваволив – нащо тобі Чабан? ніби говорив: на що тобі, куди він поїхав? Куди вона пішла? Де вона поділася – от що! Перший коваль мусив погодитись і вже водно почати думати.

Де вона справді? Може, гуляє? Може, стрінеться?..

Йшов коваль присмерком. Сонечко усе нижче закочувалося. Такий теплий був вечір, що ковалеві здавалося, наче хто тепло на його дихав. Він забрався у саму пущу; там усе наче наслухає кого. Вітерець пропурхне, ніби ще прикаже: "Слухай! слухай! хутко, хутко! тут! там!" – і пропаде. Оглядайся собі скільки хочеш, де дівся. Продирався коваль у пущі і зітхав собі глибоко на волі; коли голоси йому почулися недалечко... Він зараз поправив шапку й подивився округи себе зовсім розумним чоловіком; не вбачивши душі живої, він наставив цікаві уха й почав прислухати.

– Та ти ж в мене одна, як у цілім году весна! – промовлено, начеб хтось дуже втішавсь тією весною чарівничою.

– Чий се голос? Хто се промовля? – запитавсь коваль самого себе, і щось вхопило його за серце, як гадюка холодна, й вжалила.

От одказують – се Марта говорить, се Марта кохає! Коваля наче грім вдарив; стояв він, наче у землю уріс, слухав. Довго він слухав, і усе говорили, не вгавали.

Господи! де вона таких слів навчилася, що вони одному серце крають, а другому світ угору піднімають! Коваль, наслухавшися, ще побачити хотів – потихесеньку, помалесеньку розгорнув він віти густії дубові, як добре вбачив він обох: вони, наче з золота червоного вилиті, блисконули йому в вічі. Сидять близенько, говорять вірненько. Він пустив віти й прихилився до дуба сам – ніби одпочити, постояв – начебто одпочив, потихесеньку вибрався з пущі і тихо собі додому пішов...

Йшов він та йшов, а округи все темніло й вечоріло; ніхто не стрічався. Та йшли поспліч з ковалем двоє: молоді й щасливі, близенько й рідненько із собою – і в ухах у коваля дзвонили слова тії благії й палкії, одно по одному добре, врозумно, немилостиво... З великого жалю він зблудився з шляху знакомого й зайшов від хутора на степ, до чужого гаю, до далекого озера. Місяць вже світив, зорі сяли, роса пала, – він усе ходив та й ходив. То хутко він йшов, начебто утекти чогось, начебто у пораду яку собі, то знов становився і стояв гірко; спробував сісти – не в могу: чи ходив – пара кохана ішла поспліч, чи стояв – ставала поруч, чи сідав – садовилася обік і усе коло його, поруч його, перед очі, усюди горіла вона, як з гарячого вогню, й його палила, наче полум’я, чута розмова…

Чи ніхто з вас того не дізнав – ге? Як хто коли дізнав, нехай тільки пом’яне або ні, нехай лучче не пригадує, а слуха, що буде далі... Далі зорі поховались, місяць зник і почало на день, на світ займатись. Коваль втомлений, наче збитий, занудивши своє серце, заросивши сині шаровари, повернувсь додому та й ліг на лавці – і став обмишляти, що його тут робити, як його тут бути? Чи ж раз, чи двічі він себе запитував: що ж його справді робити? як його бути? Знаю, що раденькі почати навчати з усіх боків, бо чужа біда і складна, і гнучка на пораду і раду, а як своя прийде, то й розум гнітить, і серце жалить, і вся вага десь подінеться, і всю раду хтось украде – хоч з мосту та в воду! На усе замишляєш, і нічого не порішаєш (усе й ніщо!), а мислі, як ті пороги Дніпрові, крутяться, шутяться, ні біжать, ні стоять, – а з усього виходить одно: нещасливий я, дурний і некоханий.

День настав, був і минув, а коваль і забув думати, що сонечко сходить, світить і заходить, сидів у своїй хаті, наче який темний, сліпий, глухий чоловік. Та як звечоріло й соловейко щебетнув, як же він схаменувся тоді, й вхопив шапку, й помкнувся з хати – куди? – питаєте. А вже просто до гаю.

І от він у гаї, на тім самім місці... от сеє місце... ось воно... а ще їх нема... певно, зараз будуть. Чи вони разом прийдуть, чи одно по одному? Марта буде перша тут... (Світе Божий! то-то ж вона теперки поспішається! Зараз, певно, тут вже буде!)

Вгадав коваль – таке, бачте, враже, то як скажеш – наче по-мальованому виходить, а як що добре... Вгадав коваль, кажу: Марта прибігла, ледве дихає, покликала:

– Максиме! Максиме! – подивилась у всі боки і стала дожидати...

Хутко й наймит прибіг, ламаючи віти по дорозі, валячи кущі.

– Тут, кохана? – вимовив наймит, наче скарб несподіваний набрів, а сам щасливий, аж труситься. – Як же ти встигла?

– Я поспішалася до тебе... – І чутно по слову, яково було поспішатися, яково побачитися...

Щодня вони бачилися, і щодня коваль теж приходив за свідка і бачив, як вони віталися й прощалися, чув, як розмовляли й журилися. Щодня знав коваль, яка думка, яка сподіванка найшлася в Марти, знав, який жаль, яке лишко уразило наймита, на що вони важили, чим вони смутилися; усе він відав, сидячи поза кущами тихо, з своїм пожаленим серцем ревнивим...

Не можна потаїти сильного кашлю та доброго кохання й від дурня – кожен се зна, то й не диво, що й Рясниченко, простий парубок, завважив

якось, що в Марти очі темніють і сіяють не по-давньому, що голосок дзвенить іначій, що зацвіла вона повним цвітом, і залюбував він дівчиною не в зауміру, а залюбувавши, став горнутись ближче, як тілько душа його насміляла. Раз у раз він їй стрічався, куди вона піде. "Добридні! Добривечори, добраночі, помагай боги, щасливо, здоровенькі були!" – тим усим щедрив він, так що коли б тільки усе по його слову чинилося, то щастя-здоровля в неї було б чортзна-поки. Спершу почавши слідувати дівчину любуючи, він не вважав на те, що дівчина бере стежки інші, як він, а тілько думав, як би її перестріти, а далі і вже мусив завважити, що дівчина просто звертає, зобачивши його. "За що? Чому? – запитавсь бідний паруб’яка, дивуючи. – Може, за що-небудь угнівалася? Отже, як насмілюся, то й поспитаю її..." Насмілявсь він, може, із тиждень, вже не присуваючись близько, а ходячи здалека, мало господарством своїм тішачись, не смакуючи вареники, уночі перевертаючи подушку під головою...

В Ряснички на той час було багато діла: і в городі, і в господі, з нитками, з полотнами, з ягодою, й з овощом, і з плодом, то можна було вберегтися її никливого погляду, її цікавого розуму.

– Що се ти наче нездужаєш трохи? – спитала вона парубка одного вечора, як він повернувся з поля та вона глянула на нього.

– Голова трохи болить, – одказав парубок звичайно, як одказують у всі віки парубки тоді, як болить у них біля лівого боку.

– Напийсь молока зараз, сину, свіженького молока.

І зараз унесла йому молока глечик і подала:

– Пий, пий, сину, більш – се добре, поможе тобі. Се, мабуть, в тебе від спеки.

Пив парубок, як молодий бичок, поки аж побачив денце.

– А що, полегшало? – спитала мати.

– Трохи полегшало ніби, – одказав Рясниченко. – Піду ще проходжуся. – І пішов з хати.

Самі, мабуть, вже знаєте, чи помага солодке молоко від жалю коханого, і поскорбите за парубка, що, вийшовши з своєї хати, зупинився, й зажурився, і не знав, що робити, – не вмів себе порадити.

– Ну вже тепер як тільки насмілюся, так і підійду, й спитаю усе, – аж уголос промовив, бідолаха, як усе стихло і стемніло зовсім і він вертавсь до хати своєї, й молоді сльози заросили йому обличчя, як дощ ливний...

– Чого він за тобою ходить? Чого він на тебе дивиться? – промовляв наймит до Марти, аж чорніючи на лиці з туги та з гніву. – Він тебе сватати хоче, я знаю! Він жених, він не наймит. Що ж, Марто? Може, прийдеться на весіллі вслуговувати?..

– Що робити кажеш, коханий? – питала Марта. – Як мені бути?

– Я не хочу, щоб він усліджував за тобою! Я не хочу, щоб він на очі мені навертавсь... От вже осінь, щодня сподівайсь – тебе прийдуть сватати... Як мені погибати?

– Я не піду ні за кого, коханий, – як не тобі, то й нікому не дістануся.

– А батько велить, присилує, приневолить...

– Не присилує, коханий, ні!

– Шарпатиме, мучитиме щогодини, щохвилини.

– Нехай і так, серце. Коли мені мука скрутніш, ніж життя з іншим, то б присилував, а мені усяка мука згодніш...

– Дівчино, я без тебе жити не схочу. Як розлука, то й смерть мені! Я умру за тобою!

А сам вже й зараз помирає, й хапа рученята любенько, й пригорта до серця дівчину вірну.

Боже, Боже з високого неба! чи нам усім так того коханнячка треба, що не мина, не виміча воно ні старого, ні літнього, ні молодого, ні мужнього у світі? А що вже лиха від нього, боже-світе! не перелічить ніхто, скільки потопилось, подушилось, пострілялось, порізалося від нього, – а посохло, пов’яло – то більш, ніж билія у полі. Спершу ощастить тебе, наче окрилить, а там як притисне, як пригорчить, то аж не оддишешся...

Літечко вже миналося – осінь ішла. Ще не пов’яло ніщо, а вже пахло в’янію та ще пізніми квітками такеньки що аж у голові шуміло. Темні хмари проношувалися небом, грім вже не гримав, лист опадав з дерева.

– Ну, вже дочекалася я до самого краю! – заговорила Рясничка синові, як він прокинувся ранком та смутненько зітхнув. – Оце вже осінь – вже весілля усюди ладяться.... Вже годі!

– Що ж ви, мамо, думаєте? – спитав бідний хлопець.

– А що я думаю! Нехай сказиться той старий ворог Чабан! Щоб йому добра не вилучилося! Бодай його а корнем вигладило!

– Що ж ви думаєте, мамо?

– Що я думаю! Треба Марту вивірити, вивідати. Ти ж сам нічогісінько не тямиш, не знаєш досі, ге? Сьогодні іди перестрінь де-небудь і спитай

її... Чи ж мені навчати, чи що, як залицятись до дівчини! Коваля вона не кохає, я примічала й за нею й за ним.

– А по чому ви примічаєте, мамо?

– Дурна дитино! По всьому: по слову, й по погляду, і по походу.

– Чи ж помилитись не можна ніколи?

– Ні, ні! Недурно він надувсь, як кулик на вітер, а вона – їй байдуже, вона не тура... Ти ж ходив усе услід за нею цими днями, – чи ж вона не прийма тебе, чи гордує?

– Вона якось втікає від мене.

– А ти й не доженеш, нещасливий! Може, дівчина тільки соромиться, а ти вже й злякавсь! Сьогодні треба усю правду виявити. Перестрінь і запитай. Чуєш?

– Чую, мамо.

– Та чи встоїш, чи спитаєш?

– Я спитаю, мамо. Хоч умру, а спитаю.

* * *

– Здоровенькі були! – голосненько промовила Рясничка, уходячи того дня до Чабана у двір і усіх озираючи. – Я оце до вас позичити кресала – загубила десь своє, а сина дома нема, завіявсь десь, то я вже до вас оце...

Чабан з наймитом облажували воза. Марта перебирала зелені гурки.

– От вам кресало, сусідко, – каже Чабан і подає кресало.

– Спасибі, сусідоньку, спасибі! Господарюєш, Марто? А я ще гурків не буду сього тижня засолювати, бо ще досі той бондар невірний діжечок не направив мені! Двічі син в його був, двічі сама до його удавалася – п’яниця такий, що Мати Божа!

Цокочучи безпечненько про бондаря, в Рясничкиаж в очах ясно було від цікавого піклування, що се з Мартою сталося. Не ті очі, не те личко, не так "на добридень" промовила, іначій двигається.

– Я вже думала, поїду до куми у неділю, – цокотала Рясничка далі, – у неї діжок багато, чи не одступить. Марто, голубко, що тобі таке? Батько не чує – признайся мені: чи обидив батько, чи яке лихо? Кажи, серце, кажи, вони не чують.

Марта занялася, як зоря вечірня, рум’янцем і одказала тихенько:

– Ні, батько мене не обіжають.

– Що ж тобі? що ж тобі? Прийди до мене, поговоримо, моє золото! Що ж тобі? Та чого ти дивишся туди, на батька? Чого сей наймит нікчемний на нас визирився? Прийди до мене! Сусідоньку! – гукнула на Чабана. – Я вашу дочку запрошаю до себе! Нехай мені, старій, поможе трошки, – вже не здужаю я, зстаріла... вмирати пора!

– Ще поживіть, ще поживіть, – промовив Чабан, ніби вговоряючи. – Тепер времяосіннєє, веселое: дочок оддають, синів женять, – додав він наче по тайності.

– Дай Боже й вам, і мені дождати, сусідоньку, – промовила Рясничиха, аж іздригнувшися. – Що ж, Мартусю, поможеш мені?

– Добре, – одказала Марта.

– Спасибі, голубко біла, спасибі! А поки що я тобі поможу гірки обирати. А чи ви чули, сусідоньку, що удовиця Крижка сина в малярі віддала? – спитала Рясничка Чабана.

– Чув, – одказав Чабан.

– Кожушки наші як довідалися, то зараз забажали собі малювання і хвалилися: "Поїдьмо, – хвалилися, – до того маляра і закупимо собі якесь малювання: се гарно у хаті", – оповіда Рясничка.

– А гарно, мабуть, – одкаже Чабан.

– Наймитку, чи ти нездужаєш? – озвалась Рясничка до наймита.

– Я здужаю, дякувати Богу, – одказав наймит зглуха і не знімаючи очей з роботи.

– Якось ніби ізбляк на вид, як я от придивлюсь теперки. В мене син чогось кволиться, жаліється на голову усе. Горенько з тими дітьми у світі! А що се нашого коваля зовсім не видно? Наче за гроші показується між люди. Я вже його оце два дні ніде не набреду, де він никає... Сусідоньку, чи ви його бачили?

– Бачив вчора ввечері, – каже Чабан.

– Де ж ви його бачили?

– Він з гаю йшов.

– Оце гультяй який! Та бувайте ж здоровенькі, забарилася я. Приходь, Марто, до мене! Одвідай, серце!

І побігла додому Рясничка, піклуючись і готуючись, що то з Мартою за подія, по що Коваль до гаю ходив, що замишля Чабан, чого се наймит так очима поїдає?

А Чабан, проводивши її, промовив:

– Ся жінка якби примогла, то б зорі з неба зірвала або землю під собою поїдала.

Вечір осінній, темний, і Марта виходить з хати; ледві два ступні ступає – перед нею Рясниченко, ввесь біленький і зовсім смутненький.

– Марто, – промовляє він, – чи гнів на мене який маєш? – А сам дивиться у шапку.

– Ні, – одказала Марта.

Мабуть, хотів додати: "Чому втікаєш?" – парубок бідний, та не насміливсь очей звернути з шапки.

– Марто, чи підеш за мене? – почав він знов.

– Ні, –— одказала знов Марта.

– І... і вже сьому не бути? Не можна ніяк зарадити?

– Ні, Іване, – одказала Марта. – Не думай об мені, не займай мене, прошу тебе просьбою.

– Не буду, – промовив парубок, наче зварений. – Добривечір, Марто!

І пішов сам, як мала дитина, заплакав.

Мати стріла ще на дорозі й питає – що? І дивиться, і з одного вже погляду бачить – що. Змінилась на лиці, і очі іскрою спалахнули.

– Вона за мене не хоче, мамо, –— промовив парубок, – і годі вже її займати.

– Не хоче за тебе? Годі займати? – покрикнула Рясничка. – Кого ж вона хоче? Кого вона обрала, гадюка? Та ще не знаємо, що Чабан сам дума. Може, вона не хоче, та він жадає, то не буде вередуванню він потурати...

– Ні, вже, мамо, я її не займу більш.

– Не займеш, як батько даватиме?

– Ні, мамо. Вже не кажіть про се, бо жалко дуже...

Та й дуже ж жалко йому зробилося!

– Ні, се так не буде! Ні, так се не минеться! Я довідаюсь! Я дізнаюсь! Щось тут є! Є щось! – виговорювала Рясничка сама до себе.

* * *

– Я тебе тут дожидав, – промовляв наймит над рікою, стрічаючи й пригортаючи Марту. – Ти не знаєш, як я тебе дожидаю! Очі горять мої, волосся наче холодний вітер зніма...

– От кого обрала собі, дівчино! – покрикнула Рясничка так, що аж в берегах вилясnуло. – Добре, красно! А батенько нехай втішається, нехай радується!

І Рясничка, мов скажена, вистрибнула з-за верб і з реготом побігла від них.

– Вона зараз батькові скаже, – промовила Марта.

– Що ж, Марто, може, се востатнє бачимось? – виговорив наймит. – Не чуєш нічого? Може, вже батько гукає на мене і випхає з двора. А чи ж не дасть одвіту ніхто за мою кривду!

– Максиме коханий! Я твоя вірная дівчина...

І вона горнулась до його, і він, наче перед гіркою та нікчемною смертю, пригортав до себе дівчину. Ще нічого не чутно було з хутора.

– Ходім, – каже наймит.

– Ходім, – каже Марта.

Ввійшли обоє у хату. Чабан сидить біля стола, наче їх дожида, спокійний, як звичайно.

– Що се забарилася, дочко? – спитав.

Вони обоє стояли, наче до домовини вже приручились або друг до друга. Чабан глянув на обох.

– Господарю, – промовив наймит, – чи оддасте за мене дочку свою?

– Тату, – промовила Марта, – не бороніть... Я за іншим не буду, тату, тільки за ним... Не бороніть, тату!

– Я не бороню, – каже Чабан, – нехай вас Бог благословить.

* * *

Що се! Що се! – одхрещуєтесь усі – такого батька показуєте несвітнього! Щоб багатий, розумний батько та за наймита дочку попустив іти! Се вже ви передали куті меду!

Не сваріться, добрі люди! Нехай хоть на сміх один наймит за чоловіка буде поміж людом християнським! Нехай один нетяга вишукає собі сім’ю та долю, та спочине, та наболіле тіло і душу одходить, одратує... Полічили сього одного між правними душами, а вже незлічимо усіх тих, що їх ходить по світу, запродаючи свою силу, і молодість, і кріпость за хліба шматок вкраяний, не життя проживаючи, а збавляючи, клянучи гірку долю, не сподіваючись кращої.